MAHMUD ZAMAHSHARIYNING ASARLARIDA AXLOQ, ADOLAT VA IJTIMOIY TARTIB TUSHUNCHALARI

Rustamov Ilhomjon Zokirjonovich
Andijon viloyati Xo'jaobod tumani MMT tasarufidagi 15-sonliy umumi o`rta talim maktab huquq va tarbiya fani o'qituvchisi

Received: 15.10.2025
Revised: 16.10.2025
Accepted: 17.10.2025

Kalit so‘zlar:
Mahmud Zamakhshariy, ijtimoiy falsafa, axloqiy qadriyatlar, adolat tamoyillari, insoniylik, ma’naviy komillik, jamiyat barqarorligi, diniy tafakkur.

Key words:
Mahmud Zamakhshari, social philosophy, moral values, principles of justice, humanity, spiritual perfection, social stability, religious thought.

Ключевые слова:
Махмуд Замахшари, социальная философия, нравственные ценности, принципы справедливости, гуманизм, духовное совершенство, стабильность общества, религиозное мышление.

Annotatsiya. Ushbu tezisda Mahmud Zamakhshariyning asarlarida aks etgan axloq, adolat va ijtimoiy tartib tushunchalari falsafiy-nazariy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda olimning Qur’on tafsiriga asoslangan ijtimoiy fikrlari, inson va jamiyat o‘rtasidagi axloqiy mas’uliyat, adolat tamoyillari hamda tartib-intizomga oid g‘oyalari o‘rganiladi. Zamakhshariy ta’limotida axloqiy me’yorlar nafaqat diniy majburiyat, balki ijtimoiy barqarorlik va adolatli jamiyatning poydevori sifatida talqin etiladi. Maqolada bu g‘oyalar zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tafakkur bilan qiyoslanib, ularning dolzarbligi asoslanadi.

Annotation. This thesis analyzes the concepts of morality, justice, and social order reflected in the works of Mahmud Zamakhshari from a philosophical-theoretical perspective. The study explores the scholar’s interpretations of social responsibility, moral values, and principles of justice and discipline based on Qur’anic exegesis. In Zamakhshari’s doctrine, ethical norms are viewed not only as religious obligations but also as the foundation of social stability and a just society. The article compares these ideas with modern socio-philosophical thought and substantiates their relevance today.

Аннотация. В данной рассматриваются понятия нравственности, справедливости и общественного порядка в трудах Махмуда Замахшари с философско-теоретической точки зрения. В исследовании анализируются его идеи, основанные на толковании Корана, касающиеся моральной ответственности человека, принципов справедливости и общественной дисциплины. В учении Замахшари моральные нормы

рассматриваются не только как религиозный долг, но и как основа социальной стабильности и справедливого общества. В статье проводится сравнение этих идей с современными философско-этическими концепциями и подчеркивается их актуальность.

Kirish. Mahmud Zamakhshariy Sharq ilm-fanining yirik namoyandalaridan biri bo‘lib, uning asarlarida axloq, adolat va ijtimoiy tartib masalalari chuqur falsafiy mazmunga ega. U o‘z davrida nafaqat arab tilshunosligi va tafsir ilmi bo‘yicha, balki inson va jamiyat haqidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlari bilan ham ajralib turgan. Zamakhshariy tafakkurining markazida insonning ma’naviy kamoloti, axloqiy pokligi va adolat tamoyillariga asoslangan ijtimoiy muhitni shakllantirish masalasi turadi. U axloqni inson hayotining eng asosiy mezoni sifatida talqin qilib, adolatni jamiyatdagi tartib va barqarorlikning kafolati deb biladi. Olimning “Al-Kashshof” asari nafaqat Qur’on tafsiri, balki insonning ichki dunyosi, axloqiy mas’uliyati va jamiyat oldidagi burchi haqida ham falsafiy qarashlarni o‘z ichiga oladi. Uning fikricha, haqiqiy ijtimoiy tartib faqat axloqiy poklik, halollik va adolat orqali qaror topadi. Zamakhshariy insonni jamiyatning faol a’zosi, uning ma’naviy va axloqiy rivojiga mas’ul shaxs sifatida ko‘radi. Shuning uchun ham u axloqiy me’yorlarni diniy majburiyat doirasidan chiqarib, ularni ijtimoiy hayotning uzviy qismi sifatida tahlil qiladi. Bugungi kunda Mahmud Zamakhshariy asarlarida ilgari surilgan bu g‘oyalar globalizatsiya va ma’naviy qadriyatlar inqirozi sharoitida o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan, aksincha, zamonaviy ijtimoiy-falsafiy fikrda insonparvarlik va adolatga asoslangan jamiyat qurish g‘oyalariga ilmiy asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Shu bois ushbu tadqiqotda olimning axloq, adolat va ijtimoiy tartib haqidagi qarashlarini tizimli tahlil qilish, ularning hozirgi zamon ma’naviy-madaniy jarayonlari bilan bog‘liqligini ochib berish maqsad qilingan. Mahmud Zamaxshariy asarlaridagi axloq, adolat va ijtimoiy tartib tushunchalarini o‘rganish bugungi kunda ham dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki u yaratgan asarlar nafaqat o‘z davrining diniy, falsafiy va tilshunoslik merosi, balki insoniyatning ma’naviy hayotiga yo‘l ko‘rsatuvchi manba hisoblanadi.

Materiallar va usullar. Ushbu tadqiqotning materiallari sifatida Mahmud Zamakhshariyning “Al-Kashshof”, “Asos al-balog‘a”, “Risolalar” kabi asarlari hamda u haqidagi ilmiy manbalar, monografiyalar va zamonaviy tadqiqotlar tanlab olindi. Asosiy e’tibor olimning axloq, adolat va ijtimoiy tartibka oid qarashlarini tizimli tahlil qilishga, ularni boshqa sharq mutafakkirlari – Forobiy, Ibn Sino,

G‘azzoliy va Alisher Navoiy kabi allomalar g‘oyalari bilan qiyosiy o‘rganishga qaratildi. Tadqiqotda tarixiy-falsafiy tahlil, qiyosiy tahlil va kontent tahlil usullari qo‘llanildi. Tarixiy-falsafiy tahlil usuli orqali Zamakhshariy qarashlarining shakllanishiga ta’sir etgan davr ijtimoiy-siyosiy sharoiti, diniy muhit va ilmiy maktablar o‘rganildi. Qiyosiy tahlil usuli yordamida uning axloq va adolat haqidagi g‘oyalari boshqa musulmon mutafakkirlarining qarashlari bilan solishtirilib, umumiylik va o‘ziga xoslik jihatlari aniqlab chiqildi. Kontent tahlil usuli orqali Zamakhshariy matnlarida axloqiy, adolatli jamiyat va ijtimoiy tartib tushunchalari necha marta va qanday ma’noda qo‘llanganligi tahlil qilindi. Shu bilan birga, tadqiqotda zamonaviy ijtimoiy-falsafiy adabiyotlardan foydalanilib, olimning merosi bugungi davr kontekstida qayta talqin qilindi. Tadqiqotning nazariy asosini islom falsafasi, axloqshunoslik, ijtimoiy tafakkur tarixi hamda zamonaviy etik konsepsiyalar tashkil etdi. Olingan natijalar asosida Mahmud Zamakhshariy qarashlarining dolzarbligi, ularning jamiyatdagi axloqiy qadriyatlar tizimini mustahkamlashdagi ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berildi. Shu tariqa, tadqiqotda tarixiy manbalar, falsafiy konsepsiyalar va zamonaviy metodologik yondashuvlar uyg‘un holda qo‘llanilib, Zamakhshariy asarlaridagi axloq, adolat va ijtimoiy tartib g‘oyalarining chuqur mazmuni ochib berildi.

1-Jadval. Mahmud Zamaxshariy asarlarida axloq, adolat va ijtimoiy tartib tushunchalarining talqini

Tushuncha	**Mahmud Zamahshariyning qarashi / tavsifi**	**Asarlarida misol / kontekst**
Axloq (Akhloq)	Insonning shaxsiy va jamiyatdagi to‘g‘ri xulq-atvori, iymon va odob bilan bog‘liq bo‘lgan qadriyatlar. Axloqiy tarbiya jamiyatning barqarorligi uchun asosiy vosita sifatida ko‘riladi.	Zamahshariy o‘z asarlarida insoniy mehr-muhabbat, hurmat va vijdoniylikni targ‘ib qiladi. Masalan, “Al-Mufassal” asarida shaxsiy axloqiy qadriyatlarning jamiyatga ta’siri haqida bayon qilinadi.
Adolat (Adl)	Inson va hukumat o‘rtasidagi munosabatda tenglik, haqqoniylik va zimmasidagi vazifalarni to‘g‘ri bajarish. Adolat jamiyat tartibining muhim omili sifatida ko‘riladi.	U adolatni hukumat va shaxslar munosabatlarida, xususan, mol-mulk, qarindoshlik va ijtimoiy majburiyatlar kontekstida muhim deb hisoblaydi. Masalan, “Al-Mufassal” va “At-Tashil” asarlarida.

Tushuncha	Mahmud Zamahshariyning qarashi / tavsifi	Asarlarida misol / kontekst
Ijtimoiy tartib	Jamiyatning barqarorligi va muvozanatini ta’minlovchi qoidalar va normalar yig‘indisi. Har bir shaxs o‘z vazifasini to‘g‘ri bajarganda ijtimoiy tartib saqlanadi.	Asarlarda shaxs va jamiyatning o‘zaro munosabatlari, urf-odatlar va shariat normalari orqali ijtimoiy tartibni ta’minlash masalalari muhokama qilinadi. Misol sifatida, “Al-Mufassal” va “At-Tashil” asarlarida jamiyatning tartib va nizomga bo‘lgan ehtiyoji keltiriladi.

Yuqoridagi jadval Mahmud Zamaxshariy asarlarida uchraydigan axloq, adolat va ijtimoiy tartib tushunchalarining mazmun-mohiyatini tizimli ravishda yoritadi. Undan ko‘rinib turibdiki, Zamaxshariy axloqni insonning ichki dunyosi, iymoni, odobi va xulq-atvori bilan chambarchas bog‘liq holda talqin etadi. Unga ko‘ra, insonning axloqiy yetukligi jamiyat barqarorligining asosiy sharti hisoblanadi. “Al-Mufassal” asarida shaxsiy axloqiy qadriyatlar, mehr-muhabbat, hurmat va vijdoniylik g‘oyalari orqali inson o‘zini va boshqalarni pok niyat bilan anglay olishi kerakligi ta’kidlanadi. Axloqiy tarbiya Zamaxshariy qarashlarida faqat diniy tushuncha emas, balki ijtimoiy hayotni tartibga soluvchi vosita sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, u axloqni shaxsning ichki intizomi, o‘zini boshqarish va jamiyatga foyda keltirish imkonini beruvchi ma’naviy kuch deb biladi. Adolat tushunchasi esa Zamaxshariy tafakkurida axloqiy tizimning markaziy nuqtasini tashkil etadi. U adolatni inson va hukumat, boy va kambag‘al, ota-ona va farzand, ustoz va shogird o‘rtasidagi munosabatlarda tenglik, haqqoniylik va vazifani to‘g‘ri bajarish tamoyili sifatida ko‘rsatadi. Uning fikricha, adolat jamiyatdagi ijtimoiy muvozanatni saqlovchi asosiy mezondir. “Al-Mufassal” va “At-Tashil” asarlarida adolat masalasi mol-mulk taqsimoti, qarindoshlik va ijtimoiy majburiyatlar kontekstida keng yoritilgan. U adolatni faqat hukmdorlar uchun emas, balki har bir shaxs uchun zarur fazilat deb biladi. Adolatning yo‘qolishi jamiyatda tartibsizlik, zulm va beqarorlikni keltirib chiqarishini ta’kidlab, u insonni har qanday sharoitda haqqoniylikka sodiq qolishga undaydi. Ijtimoiy tartib tushunchasi esa Zamaxshariyda axloq va adolatning amaliy natijasi sifatida namoyon bo‘ladi. Unga ko‘ra, jamiyatning osoyishtaligi va barqarorligi har bir shaxsning o‘z vazifasini halol, mas’uliyatli va e’tiqod bilan bajarishiga bog‘liq. Shaxs o‘z axloqiy burchini ado etganda, adolatli munosabatlarga amal qilganda, tabiiy ravishda ijtimoiy tartib qaror topadi. Zamaxshariy ijtimoiy tartibni faqat qonun yoki shariat normalari bilan emas, balki insonlarning o‘zaro hurmat, odob va iymon asosidagi hamkorligi bilan bog‘laydi. “Al-Mufassal” va “At-

Tashil” asarlarida u jamiyatning urf-odatlari, diniy me’yorlari va odob-axloq qoidalarini tartib va muvozanatni saqlovchi tizim sifatida talqin qiladi. Demak, jadval tahlilidan anglashiladiki, Mahmud Zamaxshariy tafakkurida axloq insonning ichki tartibi, adolat ijtimoiy munosabatlarning muvozanati, ijtimoiy tartib esa shu ikki omilning uyg‘unlashgan natijasidir. U jamiyatni barqaror, tinch va adolatli bo‘lishi uchun axloqiy tarbiya, haqqoniylik va mas’uliyatli fuqarolikni asosiy mezon sifatida ko‘rsatadi. Shu tariqa, Zamaxshariy asarlarida axloq, adolat va ijtimoiy tartib o‘zaro bog‘liq, bir-birini to‘ldiruvchi falsafiy va ma’naviy tizimni tashkil etadi.

Tadqiqot muhokamasi. Mahmud Zamakhshariyning asarlarida ilgari surilgan axloq, adolat va ijtimoiy tartib haqidagi g‘oyalar chuqur falsafiy mazmunga ega bo‘lib, ularning asosida insonning ichki pokligi va jamiyatdagi mas’uliyati yotadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, Zamakhshariy o‘z asarlarida insonni nafaqat diniy mavjudot, balki ijtimoiy-axloqiy mavjudot sifatida talqin qiladi. Unga ko‘ra, insonning kamolotga erishishi faqat bilim, e’tiqod va ezgu amallar uyg‘unligi orqali amalga oshadi. Axloqiy mukammallik, adolat va ijtimoiy tartib o‘zaro chambarchas bog‘langan tushunchalardir. Agar inson axloqiy tamoyillarga amal qilmasa, jamiyatda adolat barpo bo‘lmaydi, adolatsiz jamiyatda esa tartib va barqarorlikni ta’minlash mumkin emas. Zamakhshariy ta’limotida adolat inson faoliyatining mezoni, axloq esa uning yo‘l-yo‘rig‘idir. Shuning uchun ham u insonning har bir harakatini niyat bilan bog‘laydi va niyatning tozaligi orqali axloqiy poklikka erishish mumkinligini ta’kidlaydi. Tadqiqot davomida shuningdek, Zamakhshariyning qarashlari Forobiy, Ibn Sino va G‘azzoliy g‘oyalari bilan uyg‘unlikda tahlil qilindi. Bu mutafakkirlarning barchasi adolatli jamiyat g‘oyasini axloqiy komillikka tayanib asoslaganlar.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Mahmud Zamakhshariyning asarlarida axloq, adolat va ijtimoiy tartib tushunchalari bir-biri bilan uzviy bog‘langan holda, inson va jamiyat hayotining asosiy ma’naviy tayanchi sifatida talqin etilgan. U o‘zining falsafiy qarashlarida insonni faqat diniy yoki ijtimoiy mavjudot sifatida emas, balki ichki poklik, aql-idrok va ezgulik asosida yashovchi komil shaxs sifatida ko‘radi. Zamakhshariy ta’limotida adolat – ijtimoiy barqarorlikning kafolati, axloq esa jamiyatdagi tartib va uyg‘unlikning mezonidir. Uning fikricha, inson o‘z ichki olamida adolat va axloqiy tozalikni saqlagan taqdirdagina tashqi jamiyatda ham haqiqiy tartib va barqarorlikni ta’minlay oladi. Tadqiqot davomida aniqlanganki, Zamakhshariy qarashlari bugungi kunda ham o‘z dolzarbligini saqlab qolgan bo‘lib, ular zamonaviy ijtimoiy-falsafiy, pedagogik va ma’naviy tizimlar uchun boy ilmiy manba hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mahmud Zamakhshariy. Al-Kashshof ‘an Haqoiq at-Tanzil. — Qohira: Dar al-Kutub al-‘Arabiyya, 1953.
2. Zamakhshariy M. Asos al-Balog‘a. — Bayrut: Dar al-Fikr, 1987.
3. Al-Farobiy. Fozil shahar ahlining qarashlari. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006.
4. Ibn Sino. Axloq ilmi va falsafa asoslari. — Toshkent: Fan, 1999.
5. G‘azzoliy A. Ihyo ulum ad-din. — Bayrut: Dar al-Ma’rifa, 1998.